

НАРОСТАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЕКСТРЕМІЗМУ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

На 1917 р. земельне питання в Україні набуло особливої гостроти. Із 44,1 млн. десятин земельної площі 36,7% становила власність поміщицьких, удільних, казенних, монастирських і церковних господарств. Решта її розподілялася між більш ніж 4 млн. селянських дворів. У середньому, на одне велике приватновласницьке господарство припадало 476 десятин землі, на одне селянське – 6,6 десятин. Співвідношення у володінні живим реманентом також було відчутним. Одне поміщицьке господарство мало у своєму розпорядженні 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, одне селянське – відповідно 1,2 і 1,5 голови.

Певні зрушення відбулися і в середовищі самого селянства, яке дедалі помітно диференціювалося, з 4223668 селянських дворів 2431147 або 57,6 процента належало до бідних селян, у розпорядженні яких знаходилося всього 11,5% земельного фонду; 1273052 або 30,1% – середніх – 22,2% землі; 519439 або 12,3% – заможних селян – 29,6% земельної площі.¹ Одне пересічне господарство заможного селянства мало 25,4 десятин (надільної і купленої землі), одне бідняцьке – 2,2 десятин.

Загалом в Україні поміщикам, капіталістам, державі, уділам, монастирям і церквам належало 16,2 млн. десятин, заможному селянству 13 млн., середньому – 9,8 млн., бідноті – 5,1 млн. десятин.² Оренда 3 млн. десятин землі збільшувала землекористування заможного селянства на 8,2%.

Виходячи з цього земельне питання в Україні, де селянство налічувало 80–85% населення, стало альфою і омегою аграрної революції. Шляхи вирішення його пропонували різні партії, організації й інституції. Як відомо, протягом 1917–1920 рр., до встановлення на теренах Східної або Великої України панування більшовицького режиму послідовно змінилося кілька форм державності: Тимчасовий уряд, Центральна рада, гетьманщина, Директорія, денікінщина тощо. Кожна з них в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, виробляла власну аграрну (селянську –

Авт.) й робітничу стратегію, але так і не знайшла порозуміння з своїм народом.

Отже, аграрне питання у 1917 р. було одним з основних і стало об'єктом напруженої політичної і міжпартійної боротьби за селянські маси. Говорячи про структуру аграрних відносин, необхідно виходити з того, що селянство незважаючи на темноту, поголовну неграмотність і забитість, як це зазначають дослідники аграрної проблематики, інтуїтивно відчувало соціальну несправедливість у розподілі національних багатств і вимагало їх перерозподілу. Разом з тим жодна з політичних сил, рухів, партій, що брали участь у національно-визвольних змаганнях 1917 р., не змогла виробити конструктивної програми кардинального вирішення такого болючого для селянства питання, як земельне. З цього приводу газета “Нова Рада” 25 травня 1917 року у передовій статті “Земельна справа та партії” писала: “В справі з землею робиться таке, що не може ніяк ні допомогти розв'язанню цієї справи, ні внести якийсь спокій і розвагу в громадські відносини. Між тим жодна партія не ставить прямо питання про вихід з цього становища. Виступи їх представників на з'їздах, мітингах, у пресі, тощо можна розбити на дві групи чи категорії: програмні домагання та мітингові лозунги, які зводяться, практично, до демагогічних обіцянок. Зараз очевидно, що “селянство з тою площею землі, яка в нього лишилася, далі прожити не може і не зможе навіть при підвищеній та поліпшеній господарській культурі. Гасло “Земля трудовому народові!” – виходить з самих глибин трудових мас та суті економічних відносин. Але коли протягом трьох останніх місяців чуємо лише вигуки й вигуки про землю, без конкретних пропозицій – це може завести нас у глухий кут”. Автор передовиці закликав політичні партії “скоріше сконструювати у своїх програмах план рішення земельної справи”, а інтелігенцію, як культурний елемент держави, “поводиря мас” повсюди роз'яснити селянству “які бувають, які є на світі та які можливі способи земельної реформи”. Інакше ситуацію використають анархістські і екстремістські сили і, в першу чергу, більшовики й інші партії крайньо лівого, радикального спрямування.

Найбільше селянству імпонувала есерівська програма соціалізації землі і зрівняльний розподіл її серед працюючих мас за трудовою чи споживчою нормами. Однак есери, а потім і їх ос-

новні конкуренти – більшовики, переслідуючи свої вузькопартійні інтереси, не тільки не виробили стабільної аграрної програми, адекватної суспільним й економічним потребам часу, але й не віднайшли того єдиного стержня, навколо якого можна було консолідувати й об'єднати селянство, а відтак суттєво зміцнити свій вплив серед нього. Тому селянство жило своїм суперечливим і вкрай нестабільним життям, вістря якого було спрямоване на бажання селян негайно оволодіти поміщицькими землями. Партійні чвари позбавили можливості провідних партій очолити селянську боротьбу за землю, навпаки, вони йшли в розріз з нею. В силу цього аграрне питання стояло в епіцентрі соціальних катаклізмів, амбіційних устремлінь різновекторних політичних сил, громадських об'єднань та інших інституцій.

У черзі нагальних проблем Лютнева революція не вирішила питання про долю великого приватновласницького землеволодіння. “Гігантське землеволодіння кріпосників – поміщиків, – писав В.Ленін, – не ліквідоване.³ Уже в Маніфесті Тимчасового уряду від 17 березня 1917 року жодного слова не говорилося ні про восьмигодинний робочий день та інші поліпшення економічного становища робітників, ні про землю для селян, про передачу їм без викупу всіх приватновласницьких земель.⁴ Селянство на свій власний страх і розсуд взялося за його вирішення, причому аграрний рух з перших днів набув яскраво вираженого антипоміщицького характеру, хоча місцями він гостро зачіпав також інтереси верхівки заможного селянства, так званої сільської буржуазії. Форми селянських виступів мали різноманітний характер, проте спочатку вони зводилися до порівняно мирних акцій. Серед них: потрава посівів, молодих лісових насаджень, лук і пасовиськ шляхом випасу на них худоби, вирубка будівельного й дров'яного лісу, обмеження прав поміщиків шляхом заборони власникам рубання й продажу лісу, землі, худоби, реманенту, взяття земель на облік, обкладання податками, вимоги перерозподілу орендних земель, здача в оренду більшої кількості землі тощо. У районах найбільшого селянського малоземелля (Правобережжя й частина Лівобережжя) боротьба селян з поміщиками набула особливої гостроти. Селяни арештовували поміщиків, їх управителів, іншу адміністрацію, вилучали у них зброю, знімали з роботи у маєтках військовополонених, найманих робітників, підвищували ціни на

робочі руки, встановлювали терміни на проведення робіт, приймали рішення про ліквідацію орендних договорів, посередницьких оренд ("з половини"), захоплювали землю в оренду з зниженням орендної плати у 4–5 разів. В окремих місцевостях аграрні виступи супроводжувалися розгромом і підпалом маєтків, захопленням господарства в цілому або безоплатною реквізицією головних засобів виробництва (орних земель, лук, пасовиськ, лісів, худоби, реманенту).⁵ Зокрема, 16 і 18 березня 1917 року міністерство внутрішніх справ отримало повідомлення, що на Волині пограбовані і спалені 6 маєтків. 20 березня селяни Гайсинського повіту Подільської губернії почали ділити землю поміщиці Ханенко.⁶ Громадяни сіл Машена, Могильна, Сальково, Гайсинського повіту на Поділлі захопили у своє володіння культурне бурячно-насильницьке господарство з чотирьох фільварків, що належали Варварі Павлівні Ханенко, зняли з роботи всіх службовців, які працювали в контакт і під наглядом виконавчих комітетів, розібрали реманент, стали ділити поля на частини. 4 квітня 1917 р. загальні збори селян с. Браги Кам'янецького повіту уповноважили виконавчий комітет звернутися до міністра земельних справ Тимчасового уряду з проханням заборонити поміщику І.Комнацькому рубати молоді лісові насадження.⁷ Одеський обласний з'їзд селян у кількості 2 тис. делегатів від Бессарабської, Подільської, Таврійської і Херсонської губерній, що відбувся у першій декаді квітня 1917 р., ухвалив передати для засіву селянам всі необроблені поміщицькі землі.⁸ 8 квітня поміщик Чугуєв у телеграмі міністру внутрішніх справ повідомляв, що "волосний комітет Муратівської волості Старобільського повіту Харківської губернії на зборах 4–5 квітня ц.р. постановив провести обшуки у будинках землевласників для вилучення зброї, вимагати примусової віддачі продовольчих запасів за цінами, встановленими самими селянами, усунути існуючих орендарів, обкласти землю поміщиків новими податками, поставити на чергу дня питання про заборону землевласникам рубати ліс, який йде у цьому районі головним чином на потреби оборони".⁹

Колишній член Державної думи, поміщик Карпов скаржився голові Тимчасового уряду – князю Г.Львову (початок квітня 1917 р.), що в його маєтку "Софія" Бахмужського повіту Катеринославської губернії відбуваються заворушення аграрного характеру.

12 квітня Львов дав вказівку губернському комісарові негайно ліквідувати селянські виступи у Бахмутському повіті: “ 1. Повернути маєток взятих звідти Старомихайлівським волосним комітетом 96 полонених. 2. Заборонити робітникам ... втручатися у справи маєтку і проводити обшуки й арешти. 3. Заборонити селянам села “Софія” здійснювати засів на самовільно зайнятих ними землях маєтку. 4. Попередити селян інших сусідніх сіл, щоб вони не здійснювали ніяких самоправних дій і насильств. 5. Повернути із Галицинівського волосного комітету відібрану в маєтку зброю і патрони... 8. Відмінити постанову Бахмутського комітету про самовільне захоплення селянами незасіяних приватно-власницьких земель...”

Скарги на стихійні виступи селян, захоплення ними поміщицького майна надходили з різних кінців України. Причому, як свідчать документи, вони спрямовувалися не тільки проти поміщиків, але й проти верхівки заможного селянства, церковного й монастирського землеволодіння. 9 квітня 1917 р. Липецький сільський сход Харківського повіту постановив “ліквідувати деякі відрубні ділянки шляхом переносу їх в інші місця. Ліквідацію провести літом цього року”. 14 квітня постанову селян затвердив місцевий волосний комітет. З ініціативи сільського виконкому жителі с. Нові Петрівці Київського повіту 27 квітня ухвалили рішення про відчуження на їх користь земель і будівель Межигірського монастиря.¹⁰

Безкінечні скарги землевласників на протиправні дії селян змусили Тимчасовий уряд вживати відповідних заходів. До того ж ці засоби варіювалися. В першу чергу застосовувалися методи використання ще царським урядом, тобто для придушення селянських виступів надсилалися військові частини. З другого боку, для заспокоєння селян широко використовувалася соціальна демагогія, обіцянки і незначні поступки. Було, зокрема, запроваджено інститут примирних комер, який мав розглядати конфліктні справи селян з поміщиками. Одночасно уряд готував законодавчі акти з земельного питання. У березня місяці він ухвалив постанови про передачу в державу всіх удільних і кабінетських земель, а також обіцяв “здійснити земельну реформу в інтересах землеробського населення”. Закон “Про охорону посівів” від 11 квітня 1917 р. переслідував подвійну мету: по-перше, щоб якимось заспокоїти селян,

передбачалося передати в оренду пустуючі приватновласницькі землі, а по-друге – відшкодувати поміщикам збитки від селянських виступів. Наступним кроком у цьому напрямку стала постанова від 21 квітня 1917 р. про створення в системі міністерства землеробства – земельних комітетів. Постанова передбачала організацію головного, губернських і повітових земельних комітетів. На них покладалися завдання підготувати матеріали для розробки законопроекту земельної реформи. Низкою цих заходів Тимчасовий уряд переслідував єдину мету – приборкати земельні виступи селян і зберегти велике приватновласницьке землеволодіння. Про це однозначно заявив міністр землеробства Тимчасового уряду А.Шингарьов.¹¹

Не бажаючи допустити до роботи у земельних комітетах широкого загалу селянства, створення волосних земельних комітетів, згідно з урядовим положенням, вважалось необов'язковим. Проте під тиском широких селянських верств найбільш значного розмаху набула саме організація низових земельних комітетів: волосних, а подекуди й сільських. Причому окремі з них були створені ще до опублікування урядового положення, а після ухвали його їх організація стала повсюдною. Рух за створення низової ланки земельних комітетів навесні 1917 р. став гаслом революційної боротьби на селі. Уряд змушений був з цим примиритися. Єдине, що він міг ще зробити – це надати право губернським земельним комітетам накладати вето на постанови низових і повітових земельних комітетів, тобто припиняти дію їх ухвал “до остаточного рішення головного земельного комітету”.¹²

Проте всі спроби Тимчасового уряду загальмувати розвиток селянського руху виявилися марними. Під впливом революційного селянства волосні земельні комітети часто-густо у земельній справі ухвалювали рішення в дусі селянських вимог чи спиралися на рішення волосних і сільських сходів та зборів. Зокрема, вони скасовували і приймали ухвали про недійсність старих орендних договорів, знижували орендну плату з 15–30 крб. за десятину до 3–8, про внесення орендної плати не власникові землі, а у державну касу чи каси селянських організацій. За постановами більш поміркованих земельних комітетів, орендна плата знижувалася у 3–4 рази, але продовжувала виплачуватися поміщикам.

Переважаючу силу селянських виступів склала селянська бідно-

та. Щоб надати своїм діям легальної форми, селяни нерідко посилалися на відповідні рішення і постанови селянських з'їздів, інших своїх організацій. Бахмутська повітова рада селянських депутатів Катеринославської губернії, наприклад, ухвалила про перехід усіх незасіяних поміщиками земель на облік волосних земельних комітетів для розподілу їх у оренду біднішим селянам. Орендна плата встановлювалася мінімальною – 3–5 крб. за десятину.

Ще радикальніших заходів до відчуження й розподілу серед селян поміщицьких, удільних, монастирських та інших земель вжили селянські організації Київської, Таврійської і Чернігівської губернії, тощо. Їх пропозиції наближалися до конфіскації великих приватновласницьких земельних наділів. Балківський виконавчий комітет Таврійської губернії 12 квітня попередив поміщика Іваненка, що всі незасіяні землі 17 квітня будуть відчужені у розпорядження виконкому і передані незаможним селянам. Керуючись постановою Васильківського повітового селянського з'їзду Київської губернії від 1 травня 1917 р. про розподіл поміщицьких земель, жителі с. Лосятини 14 травня відібрали у поміщиків Браницьких 110 десятин землі. Ніжинський повітовий земельний комітет 23 травня, затвердив рішення Дрімайлівського сільського земельного комітету від 16 квітня 1917 р., про зниження розміру орендної плати поміщиці Мусиній-Пушкіній до 2 крб. за десятину. Канівський повітовий селянський з'їзд 24 червня затвердив постанову, згідно з якою “вся земля: селянська, поміщицька, державна, монастирська – повинна без викупу перейти у народну власність”.¹³

Політвіння, революціонізація селянських мас проглядалися також на повітових і губернських селянських з'їздах, що проходили у квітні-червні 1917 р. Ряд перехідних заходів щодо регулювання земельних відносин в період до Установчих зборів виробили селянські з'їзди Харківської, Херсонської, Чернігівської та інших губерній України.

Необхідно зазначити, однак, що названі екстремальні форми боротьби у березні-червні 1917 р. були поодиноким явищем. Більшість рад і земельних комітетів вимагали відмінити приватну власність на землю, її переходу без викупу в розпорядження земельних комітетів для розподілу серед безземельного і малоземельного селянства, але при цьому, вони виступали проти са-

мовільного захоплення землі, полишаючи право на остаточне вирішення земельного питання за Установчими зборами. Окремі з них обмежувались компромісними заходами: зниження орендних цін, передача селянам в оренду земель, що не оброблялися поміщиками і т.ін. Подібні рішення були наслідком того, що як ради, так і земельні комітети залишалися загальноселянською організацією, що об'єднувала в своїх рядах селянство в цілому, і бідніше, і середнє, і заможне.

У період мирного розвитку революції в Україні відбулося 936 селянських виступів,¹⁴ що склало 32% виступів у губерніях Європейської Росії, тобто, за авторськими підрахунками, інтенсивність селянської боротьби за землю тут була вищою ніж у Росії і складала 117 випадків на одну губернію, а в Росії 113,2.

У березні-червні 1917 р. переважним впливом в українському селі користувалися соціалісти-революціонери, в окремих місцевостях більшовики й меншовики. Фактично все селянство (з'їзди селян ще довіряли Тимчасовому уряду) залишалося на позиціях сумлінного оборонства у питаннях війни і миру, погоджувалось чекати з вирішенням земельного питання до Установчих зборів, в окремих випадках полишало його на вирішення Українського союму.

Щоб не бути голослівним приведемо декілька найпоширеніших рішень цього періоду. Ось наказ селянським депутатам Київщини на I Всеросійський селянський з'їзд у Петрограді від 28 квітня 1917 р., вироблений Київським губернським селянським з'їздом 27 квітня, "Про землю"*: "1. Самочинних захватів землі не робить і ждуть вирішення земельної справи через Український Народний Соїм; 2. Приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український земельний фонд, яким має порядкувати Український Народний Соїм. З цього фонду земля повинна даватись в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками; 3. Вимагати од правительства (Тимчасового уряду. – Авт.) негайного видання закону про заборону продажу, довгосрочної оренди і закладу земель, а також масової порубки лісів; 4. До видання земельного закону для забезпечення селян строевим лісом, топливом, випасами, рибною

* Мова оригіналу.

довлею – установлення справедливих орендних цін, а також цін на робочі руки і підготовки земельного закону повинні бути засновані повітові, губернські і краєвий Українські Земельні Комітети.”; “Про війну”*: “15. З’їзд, вважаючи війну найбільшим людським нещастям, визнав, що тепер демократія Росії тільки обороняється, захищає свою волю, через що правительство повинно заключити всеобщий мир зараз же, як виявиться, що правительства ворожих держав одмовляються од анексії і контрибуцій і дадуть згоду на самовизначення народів. Для того, щоб знати думку про це наших союзників, наше правительство звернулось до них з запитанням на яких умовах вони згодні замиритись. Ми звертаємося до всього трудового селянства всіх воюючих держав, щоб вони налягли на свої правительства аби ті одмовились од анексії і контрибуцій, а поки що ми – селяне заявляємо, що будем вести війну поки наші вороги не згодяться на вищезгадані умови на мир. Щоб український нарід міг після замирення зажити повним національним життям в цілості, не розшматований між ріжними державами, Тимчасовий уряд має подбати, щоб представники народу українського взяли участь в мирному міжнародному Конгресі”.¹⁵

З’їзд солдатів-селян Південно-Західного фронту у кількості 600 чоловік, що відбувся у другій половині травня 1917 р. у Вінниці, обрав 46 делегатів на Всеросійський селянський з’їзд і ухвалив “1. Признаючи, що війна є величезне зло, що завоювання можуть бути корисні тільки капіталістам і що трудящим масам війна наносить велику шкоду, з’їзд висловлює повне осудження захватним цілям війни і змагається до найліпшого почесного миру – миру без анексії і контрибуцій. Але поки ворог топче нашу землю ногами, поки він загрожує здобутій нами волі, з’їзд визнає необхідним продовжувати цю війну активно; 2. Приватна власність на землю повинна бути скасована; земля має перейти в розпорядження народу без викупу. Порядок переходу определять Установчі збори”.¹⁶

Підсумок постановам і резолюціям повітових і губернських з’їздів України з питань ставлення до Тимчасового уряду, війни і миру, земельного, організації селянства, народної освіти тощо підвів Перший Всеукраїнський селянський з’їзд, що відбувся 28

* Мова оригіналу.

травня – 2 червня 1917 року.¹⁷ З'їзд розробив стратегію і тактику поведінки селянства при вирішенні земельного питання. І хоча в його постановках відчувалась данина часу, основні його резолюції виглядали значно радикальнішими від відповідних постанов Тимчасового уряду, більше того, підтримка уряду ставилась з'їздом у залежність від визнання Тимчасовим урядом вимог Української Центральної ради щодо надання Україні широкої національно-територіальної автономії. Зокрема, в резолюції про землю з'їзд ухвалив: “1. Приватна власність на землю має бути скасована. 2. Вся земля на Україні без викупу поступає в Український Земельний Фонд, яким порядкує сам народ через Український сойм, повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити. 3. З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками. 4. Для справедливого користування землею треба встановити земельну норму. Ця норма повинна бути не менше споживчої і не більше трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть лишатися в своїх господарствах. 5. Позаяк ведення господарства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові господарства передати до рук хліборобських товариств, як осередків майбутнього соціалістичного господарювання. 6. Ліси, води, шахти і інші земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Український сойм задовольнятиме усі потреби трудового народу. 7. Видатки по земельній реформі приймає на себе держава. 8. Для справедливого вирішення земельної справи трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах і заснувати Центральний Український земельний комітет. 9. Переселенська справа в межах України в Земельному комітеті і Українському соймі має бути поставлена на вирішення в першу чергу. 10. Засоби для життя всім нездатним до праці мають бути забезпечені народним страхуванням, або пенсіями, як це робиться в інших країнах. 11. Всі посередні (непрямі) і інші податки касуються і натомість заводиться єдиний прямоподатковий, прогресивний податок”.

В резолюції “Про невідкладні заходи в земельній справі”, щоб не допустити в Україні безладдя, руїни, з'їзд визнав до затвердження земельного закону Установчими зборами, необхідним: “1.

Самочинних захватів землі та самочинних порубок лісів не робити. 2. Вимагати од Тимчасового уряду негайної організації Центрального Українського земельного комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України [...]. Центральне правительство мусить призначити Українському Центральному земельному комітетові кошти з кредиту, відкритого для всіх земельних комітетів. 3. Видати негайно закон про передачу земельних справ у земельні комітети та Центральний Український земельний комітет. 4. Пильнувати за тим, щоб не було продажу, довгострокової або чиншової оренди і роздріблення землі. Визнати всі земельні акти (угоди), укладені після першого березня, недійсними. 5. Вимагати, щоб Тимчасовий уряд через обрані на демократичних засадах земельні, волосні, повітові та інші комітети, вів пильний догляд за казенними та приватними лісами і негайно всім заборонив, без згоди земельних комітетів, вирубок будівельного та матеріального лісу, а також негайно відмінив дозволи на вирубку такого лісу, виданих Лісоохоронним комітетом за часів старої влади. 6. Організувати постачання хліборобських машин і знаряддя державним заходом. 7. Зважаючи на те, що земельним фондом на Україні має порядкувати Український народний соїм, з'їзд висловлюється проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнає, що використання цього басейну Російським Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою Центрального Українського земельного комітету".¹⁸

Необхідно окремо відзначити ще одну форму селянської боротьби у травні-червні 1917 р., після видання Тимчасовим урядом 21 травня положення "Про волосне земське управління", яке переслідувало мету перешкодити виникненню демократичних селянських організацій. Ця форма руху набула поширення у Волинській, Київській, Полтавській та ін. губерніях України. На з'їздах, сходах, зборах селяни відмовлялися від виборів і голосування, взагалі виступали проти земської системи управління. Зокрема, під тиском урядових органів у п'яти волостях Житомирського повіту Волинської губернії до складу земських управлінь було обрано лише 28,9% гласних. В окремих місцевостях спостерігалися більш активні форми боротьби селянства проти насадження волосного земства: розгін виборчих комісій, знищення виборчих

списків, урн для голосування, побиття чиновників, арешти виборчих комісій, інструкторів-організаторів виборів і т.ін.¹⁹

Липневі події, наступ буржуазії на революційні завоювання трудящих тимчасово загальмували розвиток аграрного руху. Проте невдовзі він поглибився і активізувався. У липні-серпні 1917 р. переважали такі форми селянських виступів: примусова оренда, захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту, врожаю. Керуючись постановами й резолюціями окремих повітових з'їздів, повітових і, особливо, низових рад і земельних комітетів селяни приступили до планомірного захоплення поміщицьких угідь, лук, сінокосів, лісів тощо. Широкого розмаху цей рух набув у Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, частково Чернігівській губерніях. Волосна рада селянських депутатів с. Стави Київського повіту, постановила передати селянам для посіву озимини 1250 дес. землі місцевих поміщиків. Пирятинський повітовий земельний комітет Полтавської губернії підтримав рішення одноіменного волземелькома про передачу в його розпорядження 200 із 300 дес. землі поміщика Карпенка для розподілу серед безземельних і малоземельних селян. У липні на ім'я Волинського (Житомирський, Новоград-Волинський, Овруцький, Ровенський, Старокостянтинівський повіти) і Подільського (Балтський, Вінницький, Гайсинський, Могилівський, Ямпільський та ін. повіти) губернських комісарів надходили десятки й сотні скарг про захоплення приватновласницьких земель, маєтків та іншого майна. Селянський поземельний банк 9 липня 1917 р. повідомив, що селяни Ровенського повіту під впливом агітації матросів-кронштадців захопили 5107 дес. землі.²⁰ Зінківський повітовий з'їзд селянських депутатів 25 липня ухвалив: 1. Передати землю народу без викупу. 2. Конфлікти розв'язує рада. 3. Негайно видати закон про заборону довгострокової оренди і продажу землі. 1 серпня відрубники с. Семенівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії повідомили, що волосний земельний комітет і місцева міліція відібрали всю землю у 38 відрубників.²¹

30 серпня 1917 р. верховний головнокомандуючий отримав із Херсона повідомлення, що губернський земельний комітет резолюціями від 4 і 7 серпня 1917 р. відмінив усі закони і розпорядження Тимчасового уряду і генерала Корнілова.²² Випадки захоп-

лення землі зареєстровані в сс. Гути, Черевачі, Прусси, Щербачинці, Київської губернії, Загруневській волості, Полтавської губернії, с. Лучина Овруцького повіту, Волинської губернії, Ананьївському і Херсонському повітах, Херсонської, в багатьох селах Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Ізюмського, Лебединського. Охтирського, Старобільського повітів, Харківської губернії.²³

Боротьба селянства за оволодіння приватновласницькою землею поширювалась також на церковні й монастирські наділи. Наприкінці червня 1917 р. за рішенням сільського сходу селяни с. Куряжанці Валківського повіту розподілили землю й ліс місцевого монастиря, а Олевський волосний земельний комітет Волинської губернії розподілив між сім'ями демобілізованих солдатів маєтності місцевого костьолу. Земельний комітет с. Борщівка Крем'янецького повіту у липні захопив хуторську церковну землю, продав сіно і сад священника, а на виручені кошти відремонтував сільську школу.²⁴

Посилювалася й друга соціальна війна. У Вернедніпровському повіті Катеринославської і Лебединському – Харківської губерній селяни ліквідували відрубні господарства. У Свиридівській волості Лохвицького повіту Полтавської губернії селяни хутору Златиха засіяли 40 дес. землі заможних селян, в Костянтиноградському повіті Великобучковський волземельком відібрав 55 десятин землі у куркуля Дудки і т.п.²⁵

Однак головним ворогом селянства залишалися поміщики. Особливого розмаху влітку 1917 р. набрала боротьба селянства за оволодіння поміщицьким врожаєм. У районах, які відзначилися високою організованістю і самосвідомістю селянства, врожай вилучався повністю. Ця вимога супроводжувалася відмовою селян працювати на поміщика, зняттям з роботи у маєтках військовополонених і сезонних робітників, виселенням з маєтків власників та їх адміністрацію, заборонаю збирати хліб косарками, оплатою поміщикам за зібраний хліб грошима і т.п., тобто власники ставилися в такі умови, за яких вони не могли вести своє господарство. 12 липня 1917 р. селяни сіл Завадівки і Лозоваті Гайсинського повіту Подільської губернії оголосили хліб своєю власністю, заборонили збирати його робітникам економій і самовільно приступили до жатви. Подібне відбулося в економіях Корабелівка і Степанівка.²⁶

21 липня місцеві селяни від імені сільської ради зняли з роботи сезонних робітників і військовополонених у Довголевській економії Бердичівського повіту Київської губернії, а Миколаївська волосна рада селянських депутатів Ізюмського повіту Харківської губернії на спільному засіданні з волосним земельним комітетом (9 серпня) затвердили постанову селян сіл Новоандріївки, Павлівки та Малинівки про відмову давати поміщикам хліб і ухвалили запропонувати селянам сплатити їм по 3–4 крб. За десятину зібраного врожаю.²⁷

24 серпня землевласник Гливинський телеграфував Полтавському губернському і Полтавському повітовому комісарам, що селяни Гостролуччя Переяславського повіту самовільно забрали його хліб.²⁸

Центральною вимогою цього періоду було збирання врожаю за 3-й сніп або оплата грошима – 8 крб. за день, 1 крб. за годину при 8-годинному робочому дню і 1,5 крб. за надурочні години. Селянський з'їзд Кам'янець-Подільського повіту прийняв постанову про передачу 2/3 поміщицького врожаю на потреби армії і селянства.²⁹ Терешківський волосний комітет Літинського повіту ухвалив – заборонити поміщикам збирати хліб машинами, оплачувати працю селян третім снопом. Про збір врожаю виключно за третій сніп висловився сільський комітет с. Узин Васильківського повіту Київської губернії.³⁰ Селяни Могилівського повіту Подільської губернії взяли під свій контроль збір врожаю на поміщицьких землях, заборонили використовувати машини і приступили до жатви вручну.³¹

5 липня група селян сіл Узина і Янківки у кількості 18 чоловік на чолі з головою місцевого комітету Оникієм Кругляковим з'явилися до управителя економіями товариства Узинського цукрового і рафінадного заводу і поставили вимогу найняти на збір зернових навколишніх селян з оплатою третього снопа. Зустрівши відмову, вони самовільно зняли з полів Юлінської економії 30 економічних працівників та 42 селян, найнятих в селі Кидимівці і самі приступили до збирання врожаю.³² Селяни с. Добровілля Павлоградського повіту Катеринославської губернії захопили врожай з площі 77 десятин заможного селянина Коваленка³³. Декілька випадків самовільного захоплення врожаю зареєстровано у Ананьївському повіті Херсонської губернії, Миргородському – Полтавської³⁴, Сквирському – Київської³⁵ тощо.

На захист великих землевласників виступили Тимчасовий уряд, генерал Л.Корнілов. Останній, ще перебуваючи на посту головнокомандуючого Південно-Західного фронту, у відозві до селян від 29 червня 1917 р. вимагав від них припинити самовільне захоплення приватновласницьких земель, збирати врожай за плату, встановлену землевласниками, а обов'язковою постановою "Про порядок збирання врожаю" від 8 липня, Корнілов всю вину важкого продовольчого становища в країні перекладав на селян, категорично заборонив їм захоплювати поміщицькі землі і зібраний врожай, наказав судам розбирати селянські справи поза чергою, вимагав введення смертної кари в тилу і придушення селянських виступів військовою силою. Після призначення Корнілова 19 липня 1917 р. верховним головнокомандуючим дія обов'язкової постанови була поширена на всю країну. 8 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав циркуляр про жорстку розправу з учасниками аграрного руху із застосування регулярних військових частин.

Прокотилася хвиля судових переслідувань і арештів учасників аграрних виступів, рад селянських депутатів та земельних комітетів за сприяння селянам у захопленні землі, майна і врожаю поміщиків. За розпорядженням Ставки верховного головнокомандуючого було заарештовано голову Летичівської повітової ради селянських депутатів. 17 липня 1917 р. командувач військами Київського воєнного округу полковник Оберучев телеграфував Васильківському повітовому комісарові про негайний арешт голови сільського комітету Оникія Кругляка, під керівництвом якого селяни захопили урожай у Юлінській і Узинській економіях. На початку серпня віддано до суду земельний комітет с. Річок Сумського повіту Харківської губернії за розподіл 180 десятин поміщицької землі між безземельними й малоземельними селянами. 23 серпня Таращанський повітовий комісар дав вказівку мировому судді притягнути до судової відповідальності голову сільського комітету Прохора Линника за сприяння селянам у самоуправному захопленні третього снопа.³⁶

Одночасно, у відповідь на скарги землевласників для придушення селянських виступів на місця надсилалися військові частини. Уже 17 квітня 1917 р. Подільський губкомісар повідомив Летичівського повіткомісара, що за вказівкою головнокомандуючого Південно-Західним фронтом в його розпорядження направлені

сотні козаків для підтримання порядку і спокою у Летичівському повіті, відновлення права власності у маєтках Скибневського та забезпечення можливості економу Дударському і його службовцям закінчити засів полів і молотьбу хліба в маєтку Мазники. 17 липня Ушицький повіткомісар телеграфував Подільському губкомісарові, що для підтримки порядку і спокою на місцях, охороні майна й житла громадян йому негайно потрібно 200 чоловік кінноти. Лише силою козаків і військової міліції, утвореної при кавказькій туземній кінній дивізії, вдалося звільнити директора цукрового заводу Залкіна і його управителя Глудзинського, захоплених селянами, керованими земельними комітетами у м. Джурин Ямпільського повіту. 2 серпня 1917 р. за наказом начальника постачання армій Південно-Західного фронту для придушення революційних виступів на місцях, в тилу фронту були розквартировані наступні козацькі частини: штаб козачої дивізії, стрілковий полк – Житомир; 91 донського полку: штаб і одна сотня – Житомир, одна сотня – Ізяслав, дві сотні – Коростень, одна сотня – Фастів, одна сотня – Козятин; 7 донського полку: штаб і дві сотні – Умань, одна сотня – Жашків, Таращанського повіту Київської губернії, одна сотня – с. Христинівка, одна сотня – Гайсин, одна сотня Ольгопіль, Подільської губернії; 40 донського полку: штаб і дві сотні – Жмеринка, одна сотня – Старокостянтинів, одна сотня – Летичів, одна сотня – Вінниця, одна сотня Хмельник Літинського повіту; 53 донського полку: штаб і три сотні – Кам'янець-Подільський, дві сотні – Кременчук, одна сотня – Бахмач³⁷.

Невдовзі військові частини дислоковані на Волині, Поділлі не тільки пройнялися співчуттям до селян, але й разом з ними виступали проти поміщиків. 31 серпня 1917 р. поміщик Скижевський просив Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом надіслати в Кам'янецький повіт козаків, оскільки захватні дії селян сіл Голозубинців, Чан, Чаньків підтримує полковий комітет м. Дунаївці³⁸. За допомогою солдатів гвардійського кавалерійського корпусу селяни сіл Губча, Портенці, Кучанівка, Костенці, Грищева, Ольшаківці й Коськова захопили маєток графа Грохольського в Ізяславському повіті, а в Дубнівському повіті за допомогою солдатів були розподілені землі маєтків “Сатіїв” і “Берестечко”³⁹.

У зв'язку з революцізацією багатьох частин VII армії Південно-Західного фронту, спільні виступи солдатів цих частин

разом з селянами за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння влітку 1917 р. в губернії Правобережної України для боротьби з аграрними розрухами були направлені 6-та козача і Кавказька туземна дивізії, інші частини, які отримали розпорядження збройно придушувати всі означені виступи, а на початку вересня командуєчий Південно-Західним фронтом генерал Володченко наказав створювати військово-польові суди для розгляду погромних справ на місцях з негайним винесенням вироків.⁴⁰ Використавши цю ситуацію і викликавши солдатів, княгиня Гагаріна, наприклад, змусила селян Кагарлика збирати на своїх землях врожай за 8-й сніп.

У липні-серпні в Україні відбулося 817 аграрних виступів. Важливою формою аграрного руху, особливо у травні-червні і, частково, в липні-серпні була примусова оренда. У цей період вона мала революційне значення, оскільки своїм вістрям була спрямована на обмеження великого приватновласницького землеволодіння: орендна плата складала всього 3–5 крб. за десятину, вносилася у земельні комітети або відкладалася до 1918 р. Примусова оренда стала формою активного наступу селян на землевласників, дозволяла часткового розпорядження їх маєтностями, виявила кадри активістів-організаторів і т.п. У вересні-жовтні 1917 р., коли поміщики самі погоджувалися здавати землю в оренду, щоб зберегти хоч формальне право власника, примусова оренда відмирає, а на зміну їй приходить пряме захоплення приватновласницьких земель.

Центральним гаслом осіннього періоду висувалася вимога передачі всіх приватновласницьких земель, не оброблених до 1 жовтня, у розпорядження волосних земельних комітетів. Такі рішення ухвалили: 3-й селянський з'їзд Київського повіту (10 вересня), Херсонський губернський з'їзд рад селянських депутатів (29 вересня), Старокостянтинівська повітова рада селянських депутатів (жовтень).⁴¹ 7 жовтня 1917 р. Балтський повітовий селянський з'їзд, зазначивши, що "ніякі розпорядження Тимчасового уряду на території України виконуватися не повинні" ухвалив постанову про необхідність розподілу поміщицьких земель при сприянні земельних комітетів.⁴²

Головною формою селянського руху восени стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння.

Місцями вона набирала такої гостроти, що переростала у селянські повстання проти поміщиків і Тимчасового уряду. Тільки у районі близького тилу Південно-Західного фронту відбулося 75 крупних аграрних виступів селян за участю солдатів.⁴³ Переполюхані поміщики, економи, управителі, позбавлені всіх маєтностей тікали у міста, закидали Тимчасовий уряд, його місцеві органи панічними повідомленнями про розгортання справжньої селянсько-солдатської війни. Восени їх спільними зусиллями були захоплені поміщицькі землі, розгромлені маєтки, розподілено майно економій в Ізяславському, Крем'янецькому, Острозькому, Старокостянтинівському тощо повітах Волинської губернії. У с. Лашки Старокостянтинівського повіту, зокрема, солдати 1 і 2 ескадронів 2-го Чугуївського уланського полку разом з селянами розгромили маєток поміщика Глембовського⁴⁴. У селах Катеробург і Підгайці Борківської волості Кам'янецького повіту селяни поділили землі генерала Бобрикова⁴⁵.

За допомогою солдатів 2-го гвардійського корпусу протягом 26 вересня – 2 жовтня 1917 р., селяни розгромили 16 економій і розібрали майно 7-ми винокурних заводів у південній частині Літинського повіту, захопили поміщицькі землі та лишки земельних наділів заможного селянства у Вінницькому, Летичівському, Літинському, Могилів-Подільському, Новоушицькому, Ольгопільському, Проскурівському, Ямпільському повітах Подільської губернії.⁴⁶ Солдати 2-го гвардійського корпусу настільки революціонізувалися, що для придушення їх виступів Подільський губкомісар змушений був викликати козаків 40-го донського полку.⁴⁷

На початку жовтня відбулося солдатсько-селянське повстання у Славуті. Приводом до нього став обстріл солдатів і селян, що рубали ліс князя Сангушка. На їх захист піднявся весь 264-й полк у складі 8500 чоловік. Драгунів обеззброїли і заарештували, а князя розстріляли. Лише за допомогою козачих частин і чехословацького батальйону повстання було придушене.⁴⁸ 21 жовтня 1917 р. відбувся виступ селян с. Звоники Брацлавського повіту на Поділлі, які прогнали з села каральний загін із 114 козаків під командуванням начальника Подільської губернської міліції.⁴⁹

Як бачимо у вересні селянська війна з поміщиками найбільшого розмаху набула на Правобережній Україні – у Київській, Во-

линській і Подільській губерніях. У жовтні вона поширилася також на Лівобережжя і Південь України. Найбільш гострого і масового характеру селянські виступи набрали у Новомосковському, Олександрівському й Павлоградському повітах Катеринославської, Кременчуцькому й Полтавському – Полтавській, Ізюмському і Сумському – Харківській, Глухівському й Ніжинському – Чернігівській губерній.

Загалом у весні-жовтні 1917 р. вони охопили лише 20% повітів України. Підрахунки з цього приводу, на наш погляд, не закінчені.

Як і в попередні місяці, для придушення селянських виступів Тимчасовим урядом надсилалися військові частини. 20 вересня 1917 р. заступник начальника штабу 6-ї Донської дивізії із Житомира повідомляв відділ постачання Південно-Західного фронту, що із 7-го Донського козачого полку три сотні направлені в Смілу, сотня у Черкаси, сотня – Гайсин, сотня – Ольгопіль; із 42-го Донського полку – сотня в Ковалівку, сотня – Золотоношу, сотня – Константиноград, сотня – Новоград-Волинський; 49-го Донського полку – півсотня в с. Ємельчино, півсотня – в Ярунь, півсотня – Михля, сотня – Коростень, сотня – Сквиря, сотня – Радомисль, с. Вацьків – обоз 1-го розряду; 40-го Донського полку – півсотня в Літин, півсотня – Хмельник, півсотня – Липовець, півсотня – Козятин, сотня – Вінниця, сотня – Ямпіль, півсотня – Ольгопіль, півсотня – Балту. У вересні той же відділ постачання телеграфував у Бахмач командувачу 2-го гвардійського кірасирського полку, що на вимогу Чернігівського губкомісара необхідно негайно командирувати по 60 кірасирів у розпорядження повітових комісарів: Стародубського, Новгород-Сіверського, Остерського, Козелецького, Ніжинського, Борзнянського, Кролевецького, Глухівського, Чернігівського, Конотопського, Городнянського і Сосницького.⁵⁰

29 вересня 1917 р. генерал-лейтенант Цихович повідомляв відділ постачання із Дунаєвця: “Всіх можливих заходів вжито, але піхота сама бешкетує (тобто бере участь у розгромах – Авт.), а кавалерія стомлена безкінечним втихомиренням безпорядків”.⁵¹

10 жовтня 1917 р. начальник штабу Київського воєнного округу телеграфував начальнику Вінницького гарнізону, що у його розпорядження додатково надсилається 29-й Донський козачий полк.⁵²

На нараді 21 жовтня 1917 р. у штабі Київського воєнного округу під головуванням начальника постачання Південно-Західного фронту генерал-лейтенанта Огородникова ухвалено, що крім охорони цукрових, винокурних і винних заводів, військові частини необхідно розквартирувати у наступних місцевостях Київської губернії: Київський повіт – у м. Бородянці – 100 чол., – Кагарлик – 50; Радомисльський повіт – м. Радомисль – 100, – м. Іванівка – 50, – м. Чорнобиль – 100, – м. Брусилів – 50, – м. Коростишів – 50, – м. Кухарі – 50, м. Хабне – 50; Сквирський повіт – Сквир – 150, – м. Ходорків – 50, – м. Володарка – 50; Таращанський повіт – Тараща – 100, – м. Ставище – 50; Звенигородський повіт – Звенигородка – 100, – м. Шпола – 50, – м. Лисянка – 50; Бердичівський повіт – Бердичів – 100, – м. Самгородок – 50, – м. Козятин – 150; Липовецький повіт – Липовець – 200, – с. Балабанівка – 50; Васильківський повіт – Васильків – 50, м. Біла Церква – 100, м. Фастів – 150; Уманський повіт – Умань – 200, м. Тальне – 50; Канівський повіт – Канів – 50, м. Богуслав – 100, м. Корсунь – 50; Черкаський повіт – Черкаси – 150, м. Городище – 50, м. Сміла – 150; Чигиринський повіт – Чигирин – 100, м. Олександрівка – 50, м. Златопілля – 50 чол. Передбачалось також сконцентрувати загін у кількості 300 чоловік у Києві чи якомусь іншому вузловому центрі, що разом складало 3000 військових.⁵³

Однак ніякі репресії не змогли зупинити боротьбу селянства за землю, яке вважало її всенародною власністю, і було переконане, що на ній мають трудитися тільки ті, хто обробляє землю власною працею. Із повідомлення представників Валківського, Ізюмського, Лебединського, Охтирського, Сумського, Харківського та інших повітових земельних комітетів, які виступали на черговій сесії Харківського губернського земельного комітету з'ясувалося, що захоплення селянами приватновласницьких земель, живого й мертвого реманенту, запасів хліба та іншого майна *є звичайним і повсюдним явищем*.⁵⁴

В багатьох місцевостях селяни відчужували й засівали орні землі, виганяли або й убивали поміщиків, їх адміністрацію, орендарів тощо, громили економії, рубали й вивозили ліс. Про розмах цього руху свідчать розгром тільки на Правобережній Україні протягом 28 вересня – 5 жовтня 200 маєтків⁵⁵, десятки й сотні зе-

мельних захоплень. Друга хвиля селянських виступів розпочалася з 20 жовтня 1917 р.

Ширилася і війна у середовищі самого селянства, між двома його крайніми групами, біднотою й найбільш заможними. Восени у Полтавській, Харківській⁵⁶, Херсонській і, частково, Чернігівській губерніях було ліквідовано чимало господарств, землеволодіння яких перевищувало 30–50 десятин землі, крім того в громади повернуто багато хуторян і відрубників, земля яких була розподілена між безземельними і малоземельними селянами.

Загалом, у вересні-жовтні 1917 р. в Україні відбулося 849 селянських виступів, 80–90% яких складала захоплення приватновласницького майна, землі й реманенту. У 26-ти губерніях Європейської Росії цей показник складав 3500 виступів, що перевищувало українські показники: на одну губернію в Україні припадало в середньому 105,5 виступів, у Росії – 134,6. В цілому, протягом березня – жовтня 1917 р. за підсумками дослідників аграрної проблематики в Україні відбулося понад 2600 революційних селянських виступів, тоді як офіційна статистика Тимчасового уряду зареєструвала в цей період всього 668 таких виступів.⁵⁷

Влітку і, особливо, восени 1917 р. селяни переходять у рішучий наступ проти великого приватновласницького землеволодіння. Їх уже не влаштовували помірковані заходи, які пропонувалися більшістю повітових, губернських, а також Першим Всеукраїнським селянським з'їздом, розраховані на правову перспективу розв'язання аграрної проблеми, зокрема, очікування з вирішенням земельного питання до Всеросійських Установчих зборів чи Українського народного союму. Селяни бажали отримати землю негайно і переходили до захватних дій. Розмах селянської боротьби, бродіння в армії, безкінечні виступи і страйки робітників засвідчили, що в країні назріла загальнонаціональна криза, яка вимагала нагального вирішення. Росія, а за нею й Україна стояли на шляху небачених до того потрясінь, політичних і соціально-економічних катаклізмів.

---

¹ Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К., 1990. – С. 54–55.

² Історія Української РСР. Том п'ятий. Велика Жовтнева соціалістична ре-

- волюція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 13–14.
- ³ Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції. (Проект платформи пролетарської партії). – Повне збір. тв. – Т. 31. – С. 147.
- ⁴ Ленін І.В. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року. – Повне збір. тв. – Т.31. – С. 4.
- ⁵ Див.: Історія Української РСР. Том п'ятий. – С. 73–75; Кострикин В.И. Крестьянское движение накануне Октября: Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. – М., 1977. – С. 22–25; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977. – С. 21–22, 34–36 тощо.
- ⁶ Історія Української РСР. Том четвертий. Україна в період імперіалізму (1900–1917). – К., 1978. – С. 411.; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): Документи й матеріали. – Хмельницький, 1957. – С. 40–41.
- ⁷ Там само. – С. 41.
- ⁸ Иткис М.Б. Крестьянское движение в Молдавии в 1917 году и претворение в жизнь ленинского Декрета о земле. – Кишинев, 1970. – С. 84–86.
- ⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918). Сборник документов и материалов в трех томах. Том 1. – К., 1957. – С. 268.
- ¹⁰ Боротьба за владу Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. – К., 1957. – С. 96.
- ¹¹ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. – М., 1958. – С. 327.
- ¹² Ленін В.І. Новий обман селян партією есерів. Повне збір. тв. – Т.34. – С. 409.
- ¹³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С. 61, 75; Історія Української РСР. Том п'ятий. – С. 74–75; Рубач М.А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973. – С.35.
- ¹⁴ Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 510.
- ¹⁵ Нова Рада. – 1917. – 29 квітня.
- ¹⁶ Нова Рада. – 1917. – 30 травня.
- ¹⁷ Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.): Історичні зошити. – № 4. – К., 1992. – С.1–36.
- ¹⁸ Там само. – С. 23–26.
- ¹⁹ Кострикин В.И. Там само. – С. 23–26.
- ²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 837–840; Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 75–80.
- ²¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С. 223; Великая Октябрьская революция на Украине. – Т.1. – С. 720.

22 Російський державний військовий архів (РДВА). – Ф. 2003. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.6.

23 Див.: История Украинской ССР. Т.6. – С. 137-138; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. – Житомир, 1957. – С.45; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 384, 763; Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1326. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 93; Спр. 28. – Арк. 195, 509; Крестьянское движение в 1917 году (1917 год в документах и материалах). – М.–Л., 1927. – С. 113–114, 177–178; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918. – Харьков, 1957. – С. 33, 137 тощо.

24 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 81–82; Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. –С. 80–81.

25 Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.й. Ради України у 1917 р. – К., 1974. – С.77.

26 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 81–82.

27 Крестьянское движение в 1917 г. – С.171; ЦДАВО України. – Ф. 1326. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 836.

28 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1.–Спр. 3831. – Арк. 239.

29 Крестьянское движение в 1917 г. – С.173.

30 Там само. – С. 74; Борьба за власть Советов на Киевщине. – С. 223.

31 Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. – Львів, 1966. – С. 80.

32 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 449.

33 Там само. – С. 716.

34 Там само. – С. 766,813.

35 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 16, 84.

36 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С.451; Гайсинський М. Борьба большевиков за крестьянство в 1917 г. (Всероссийские съезды Советов крестьянских депутатов). – М., 1933. – С.96; Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 371. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 23; Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 1716. – Оп.1.–Спр. 50. – Арк.35.

37 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С.45, 83–84, 88–89, 101.

38 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 16.

39 Дешинський Л.Е. Великий Жовтень на Волині. – Львів, 1977. – С. 76.

40 ДАКО. – Ф. 1716. – Оп.1. – Спр. 66. – Арк. 12,28, 72–73; РДВА. – Ф. 2152. – Оп.2. – Спр. 16. – Арк. 24–25.

41 1917 год на Киевщине. – С. 239; Победа Советской власти на Херсонщи-

не (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Херсон, 1957. – С. 76,79; Борьба трудящихся Волини за власть Советов. – С. 59.

42 Историк-марксист. – 1934. – № 3. – С. 17.

43 Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х т. – М., 1977–1979. – Т.2. – С. 747.

44 Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф. 317. – Оп.1. – Спр. 6052. – Арк. 1–5.

45 Революційна боротьба на Тернопільщині (1917–1939 рр.). (Документи й матеріали). – Тернопіль, 1959. – С. 230.

46 ЦДІА України. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр. 7068. – Арк. 2; ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп.1. – Спр. 47. – Арк. 141–142; Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 120–124, 127–131 та ін.

47 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 118–119.

48 Дещинський Л.Е. Великий Жовтень на Волині. – С.92–93.

49 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 131–134.

50 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 147,280.

51 Там само. – А. 230.

52 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 123.

53 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3832. – Арк. 143–144.

54 Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. – С. 88–89.

55 Першин П.Н. Аграрная революция в России в 2-х томах. Т.1. От реформы к революции. – М., 1966. – С. 425.

56 Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – С. 90.

57 Крестьянское движение в 1917 г. – С. 365–399; Берглезов Н.И. Борьба периферийных большевистских организаций за крестьянские массы в 1917 г.: Труды Киевского государственного института физкультуры, посвященные 40-летию победы Великой Октябрьской социалистической революции и установлению Советской власти на Украине. Вып. 4. – К., 1959. – С. 128; Каган С.Х. Селянський рух на Київщині у вересні-грудні 1917 р.: З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957. – № 11. – С. 185, 187; Кострикин В.И. Крестьянское движение накануне Октября. – С. 40; Миронець Н.І. Революційний селянський рух на Поділлі на передодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень-жовтень 1917 р.). Канд. дисерт. – К., 1965. – С.245. – С. 245; Решодько П.Ф. Борьба крестьян Харьковской губернии за землю в 1917 году: Труды Харьковского университета. – 1964. – Вып. 11. – С. 179; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977. – С. 36–37 та ін.